

Senegal’de Tarikatlar ile İslamî Reform Hareketi Arasındaki İlişkinin Politik Boyutları*

Roman LOIMEIER
Çev.: Abdullah KARTAL
Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Başta Ticaniye ve Müridiye olmak üzere güçlü tarikatlar, Senegal’de olduğu kadar Afrika’nın diğer hiçbir ülkesinde etkili olmamıştır. Yine de, Fransızca konuşan Batı Afrika’daki en güçlü ve en eski İslamî reform hareketi Senegal’de gelişmiştir. Tasavvufa, tarikatlara ve özellikle Murabıtlara yönelik eleştirel tavırlar, birçok İslamî reform hareketinin dini-ideolojik ve politik gelişiminde önemli unsurlar olagelmıştır. Senegal devleti, İslamî reform hareketini desteklemeyi, “Murabıtların nüfuzunu azaltmak” için bir yol olarak görmüştür. Devlet, Murabıtların etkisinden ve aracılığından bağımsız olan halka ulaşmak için yeni ulaşım ve haberleşme araçları te’sis edelebilmektedir.

Abstract

Political Dimensions of the Relationship Between Sufi-brotherhoods and the Islamic Reform Movement in Senegal

In no other country in Africa is the influence of powerful Sufi-brotherhoods, in particular the Tijaniyya and Muridiyya, as pronounced as in Senegal. Yet, at the same time the strongest and oldest Islamic reform movement of Francophone West Africa has developed in Senegal. Critical attitudes towards Sufism, Sufi-brotherhoods and marabouts in particular have been important elements in the religio-ideological and political development of many Islamic reform movements. The Senegalese state sees the

* Bu makale, “Political Dimensions of the Relationship Between Sufi Brotherhoods and the Islamic Reform Movement in Senegal” adıyla, *Islamic Mysticism Contested*, (ed. Frederick De Jong-Bernd Radtke, Leiden 1999)’de 341-356 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

support for the Islamic reform movement as a way 'de court-circuiter l'influence des marabouts'. The state can establish new channels of access and communication to the populace independent of the influence and the mediation of the marabouts.

Anahtar Kelimeler : Senegal, Tarikatlar, İslami reform hareketi

Key words : Senegal, Sufi-brotherhoods, Islamic reform movement

Başta Ticaniye ve Müridiye olmak üzere güçlü tarikatlar **, Senegal'de olduğu kadar Afrika'nın diğer hiçbir ülkesinde etkili olmamıştır. Yine de, Fransızca konuşan Batı Afrika'daki en güçlü ve en eski İslamî reform hareketi Senegal'de gelişmiştir. Bu reform hareketi, 1950'lerde Union Culturelle Musulmane (UCM) olarak bilinegelmiş ve o tarihten itibaren Batı Afrika'nın birçok bölgesine yayılmıştır. İfade edilmelidir ki, Senegal'de hem tarikatlar, hem de İslamî reform hareketi, kendi içinde pekçok rakip gruba ayrılmıştır. Bu nedenle, ne tarikatlar, ne de İslamî reform hareketi, homojen bloklar olarak kabul edilebilir. Daha ziyade onlar, karizmatik liderler etrafında organize olmuştur ki, tarikatlar cenahında bu liderler, Murabıtlar olarak bilinmektedir. İslamın Senegal'deki tarihi gelişimi boyunca, söz konusu karizmatik liderlerin özel politik, ekonomik ve sosyal ilgilerinin, çoğu zaman dinî düşüncelerinden daha etkili olduğu görülmüştür. Bu yüzden, Murabıtlarla reformcular arasındaki saf dinî tabiatlı söylem ve münakaşalar, Senegal'de İslamın politik ve sosyal gelişimi üzerinde sürekli bir etki bırakamamıştır. 1980'lerden sonra, devam eden ekonomik ve sosyal krizler de, Senegal halkının büyük çoğunluğunun ilgisini dinin esas meselelerinden uzaklaştırmıştır.

Tasavvufa, tarikatlara ve özellikle Murabıtlara yönelik eleştirel tavırlar, Mısır'da İhvanü'l-Müslimîn, Nijerya'da Association des 'Ulama' Musulmans Algeriens ve Abdulkadir Gümü'nin Cemaatü izaleti'l-bid'a ve ikamati's-sünne'si gibi birçok İslamî reform hareketinin dinî-ideolojik ve politik gelişiminde önemli unsurlar olagelmıştır. Keza Senegal'de de reformcuların tarikatlara yönelik sık sık hücumları, 1950'lerde dinî ve politik söylemin karakteri haline gelmişti. Bununla birlikte, Senegal'de reformcular, tasavvufu tamamen reddetmediler; sadece Murabıtların sömürgeci güçlerle işbirliğini eleştirdiler ve İslam dışı saydıkları bazı dinî uygulamalarını reddettiler. Bu nedenle Murabıtların uygulamalarını eleştirmek, Senegal'deki Murabıtlarla reformcuların tamamen birbirinden kopmasına neden olmadı. Dolayısıyla UCM'nin lideri Şeyh Toure, Ticaniye ile ilişkisini asla koparmamıştır:

** Yazarın "Sufi-brotherhoods" ifadesi metnin bütünlüğü göz önüne alınarak "tarikatlar" şeklinde çevirilmiştir. (çev.)

“Ticianiye ile olan ilişkiye gelince, gerçekte, 50’li yılların ne öncesinde, ne de sonrasında onunla bağımlı kesinlikle koparmadım. O zaman yapmak zorunda olduğum işlerin çokluğu, beni, Ticianiye’nin ritüellerini düzenli olarak uygulamaktan alıkoydu”¹.

1980’ler ve 1990’larda tarikatlara yönelik katı eleştiri terkedildi. İslamî reform hareketi, birçok teşkilata bölündü ve faaliyetlerini, İslamî eğitimin ıslahı ve devletin seküler anlayışına yönelik muhalefet üzerine yoğunlaştırdı. İslamî reform hareketinin resmî söyleminde, etkili Murabıtlar “müttefikler” olarak kabul edilirken, tarikatlar nadiren zikredildi. Buna ilave olarak İslamî reform hareketinin anti-seküler duruşu, yöneticilerin kötü uygulamalarından uzak kalmak gerektiğine vurgu yapan tarikatlardaki hâkim tavra yakındır. Bu yüzden, 1980’lerden sonra, görünen o ki, Senegal’de tarikatlar ile İslamî reform hareketi arasındaki çekişme âdeta yok oldu. Yine de, Senegal, sûfilîğe âit ihtilaflar da dahil olmak üzere âile kavgaları görüntüsü veren ve sonuçta kamu alanı ile ilgili olan ama bu alanın dışında çözülebilen çok sayıda ihtilafın bulunduğu küçük bir ülkedir.

Senegal’de İslamî reform hareketinin gelişiminin, modernleşme ve Fransız sömürgeci yönetimi altında bulunan ülkenin değişimi ile yakın bir irtibatı vardı. Özellikle, “Dört Topluluk” diye isimlendirilen St. Louis, Goree, Dakar ve Rufisque’deki müslüman eşraf (aydınlar) İslamî şahıs hukukunun resmî kabulü ve *Tribunaux Musulmans* yani İslamî mahkemelerin kurulması için başarılı bir şekilde mücadele ettiler. Dört Topluluğun vatandaşları olarak müslümanlar, oy kullanma hakkını kazandılar ve böylece Fransız Parlamentosunda Dört Topluluğun temsilcilerinin seçiminde etkili olabildiler. Onların, politik önemlerinden dolayı, Senegal’in müslüman vatandaşları, 1960 yılındaki bağımsızlığa kadar müstesna politik durumlarını korudular. On dokuzuncu asırda, Dört Topluluğun politik gelişimi sürecinde, karşılıklı desteğe dayalı yeni bir sistem ortaya çıkmıştır. Yirminci yüzyılda Fransız sömürgeci yönetimi ile tarikatlar arasındaki ilişkiyi de belirleyen bu sistem, L. C. Behrman², D. B. Cruise O’Brien³ ve Chr. Coulon⁴ tarafından kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Bu karşılıklı desteğin Dört Topluluğa ait İslam cemaatindeki görülen şekli, verilecek oylar için taviz elde etmekten ibaretti: Müslüman eşraf, en büyük maddî destek yanında siyasî

¹ Şeyh Toure’dan yazara 23 Mayıs 1995 tarihli mektup.

² *Muslim Brotherhoods and Politics in Senegal*, (Cambridge, Mass. 1970).

³ *The Mourides of Senegal*, (Oxford 1971); aynı yazar, *Saints and Politicians*, (Cambridge 1875)

⁴ *Le marabout et le prince*, (Paris 1981).

ödülleri de teklif eden milletvekili adaylarına, kendi halklarının oylarını blok olarak satmışlardır.

On dokuzuncu asırda ve yirminci asrın başlarında isteklerinin bir kısmını elde eden Dört Topluluğun müslüman vatandaşları, gayretlerini, toplumlarının ibadet ve kültürel hayatını geliştirmeye hasrettiler. Böylece *Union Franternelle des Pelerins Musulmans de l'A.O.F.* (A. O. F.'nin Müslüman Hacılar Kardeşlik Birliği) veya *Brigade de la Fraternite du Bon Musulman* (İyi Müslüman Kardeşler Teşkilatı) gibi ilk reformcu dernekler, 1920 ve 1930'larda Dört Toplulukta varlık sahnesine çıktılar. Bu yeni dernekler, özellikle, hac organizasyonu ve Kur'an okullarındaki eğitim sisteminin ıslahı için mücadele ettiler. Buna ilave olarak İslamın öğretileri hakkında halkı bilgilendirmeyi ve bid'atla savaşmayı amaçladılar. Bu nedenle, evlenme ile alakalı aşırı masrafları sınırlandırmak için daha düşük başlık parasını müdafaa ettikleri gibi ad koyma törenleri ile ilgili fiyatları azaltmak için mücadele ettiler. Daha sonraki yıllarda ise, ülkenin birçok şehir merkezinde yukarıda zikredilen organizasyonları örnek alan müslüman dernekler kurulmuştur. Fransız otoriteler, yalnızca Dakar'da 1936'da bunların sayılarının elliden fazla olduğunu tahmin etmektedir⁵. Yeni derneklerin liderleri, genellikle, Moritanya'dan olduğu kadar, Senegal'deki Pir, Kokki ve Fuuta Tooro gibi din öğretimi için kurulan merkezlerden yetişmiş din alimleri olarak bilinirdi. Bu liderler, bir tarikat ile ilişkilerine vurgu yapmasalar da, genellikle Ticaniye tarikatı ile bağlantılıydılar. Bununla birlikte yeni derneklerin en önemli özelliği, bütün müslümanlara açık olmalarıydı. Yine de yeni organizasyonların üyelerinin büyük çoğunluğu, Ticaniyye tarikatına mensuptu. Çünkü Ticaniye, 1920'lerden beri (el-Hac Malik Sy'nin himayesi altında) şehir merkezlerinde iyi organize olmuştu ve müslüman vatandaşların faaliyetleri üzerinde güçlü bir etkiye sahipti⁶.

İkinci Dünya Savaşından sonra hacca gitme şartlarının kolaylaştırılması, Senegal'in çeşitli bölgelerinde yeni hac organizasyonlarının oluşmasını sağladı. Bu hacı teşkilatları, bölgesel hac organizasyonlarını üstlendiler. Özellikle 1940'larda ve 1950'lerde sayıları gittikçe artan hacılar, genellikle daha ileri seviyedeki İslamî faaliyet ve teşkilatların öncüleri olmaktadır. Bu hacıların dışında, Arap ülkelerinde eğitim gören öğrenciler, Senegal'de reformist eser ve düşüncelerin yayılmasına yardım ettiler. Mesela, 1952'de 18 Senegal'li öğrenci Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nde okumaktaydı.

⁵ M.H. Diouf, *Contribution a 'etude des associations İslamiques au Senegal*, (Memoire de maitrise. Fakulte de letters, Universite de Dakar, Dakar 1988), s.21.

⁶ Diouf, *a.e.*, s.22.

Bu öğrenciler, Senegal'e döndükten sonra, Dakar'da ilk Arapça akşam kurslarını açtılar ve böylece "Arabisans" olarak bilinen hareketi kurdular. Bu hareket, Fransız sömürgeci subay Cardaire tarafından *asimilasyona karşı direnişin*⁷ bir şekli olarak görülmüştür.

Senegal'de kamu hayatında insanların topluca politika ile ilgilenmelerinin sonucunda, İslamî derneklerin ortaya koyduğu faaliyetler, 1950'lerde özel hedeflerini gerçekleştirmeye başlamış bulunuyorlardı. Bu doğrultuda olmak üzere daha kapsamlı politik ve sosyal meselelerle meşguliyet, özellikle modern bir İslamî eğitim sistemi için mücadele en önemli mesele haline geldi. Bununla birlikte, Fransız sömürgeci yönetimi bu gelişmeye muhalefet etti ve modern İslamî derneklerin kurulmasını ve yayılmasını engelledi. Bunun sonucu olarak İslamî reform hareketinin faaliyetleri, kesin olarak sömürge karşıtı bir karakter kazandı. 1920'lerden beri Murabıtlar, sömürgeci sistemin en önemli destekçileri oldukları için Senegal'deki İslamî reform hareketinin mücadelesi, eş zamanlı olarak Murabıtların sömürgeci güçlerle işbirliğine karşı yönelmiş oldu. 1953'de Şeyh Toure tarafından *Union Culturelle Musulmane* (UCM)'nin kuruluşu, Senegal'deki İslamî reform hareketinin politikleşmesinin kuvvetlenmesine neden oldu. UCM, 1950'lerde Senegal'in en önemli reformcu grubu oldu ve büyük bir heyecanla Senegal'in ilk bağımsızlık mücadelesini başlattı. Başbakan Mamadou Dia'nın yönetiminde (1957-62) İslamî reform hareketinin düşünceleri, hükümetin politikaları haline geldi ve Şeyh Toure gibi reform hareketinin üyeleri, hükümette ve yönetici kadrolarda bulundular. Bu sebeple, UCM'nin isteklerinin bir kısmı gerçekleşti. Mesela, müslüman nüfusun kontrolü ile ilgilenen ve Fransız sömürgeci yönetimin bakanlığı olan *Bureau des Affaires Musulmanes* (BAM) feshedildi. Mamadou Dia hükümetinin UCM'ye verdiği politik destek, Dia'nın güçlü Murabıtlara karşı bir politik dini güç (denge) yaratma niyeti ile ilişkiliydi. Aynı zamanda Dia, toprak mülkiyetini sağlamaya yönelik radikal sosyal reformlar programı için UCM'nin dinî desteğini ummakta ve Murabıtların gücünü kırmayı hedeflemekteydi.

Şu halde Dia, UCM'yi, esas olarak politik nedenlerle destekliyordu. O, Murabıtların, bütün müslümanların sözcüleri ve temsilcilerinin yalnızca kendileri olduğu şeklindeki iddialarını geçersiz kılmak üzere UCM'yi Senegal'in politik sistemine dahil etti. Birçok Murabıt, Dia'nın politikalarından rahatsız oldu ve sonunda 1962 Aralığındaki anayasal kriz sürecinde, Başkan Senghor tarafından Dia'nın azlini destekledi. 1950'lerde Senegal'de İslamî reform hareketi ile tarikatlar arasındaki tartışmalar, bu politik

⁷ M. Cardaire, *L'Islam et le terroir africain*, (Dakar 1954), s.146.

gelişmeler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Keza dinî ve politik ilgilerin birleşmesi, Şeyh Ahmed Mbakke veya Şeyh Tidiane Sy gibi bazı Murabıtların zaman zaman niçin UCM'yi desteklediklerini açıklamaktadır: Onlar, tarikatlar içindeki ayrılıkçı dinî ve politik tavırları temsil ediyorlar ve böylece mevcut güç yapısına yönelik eleştirilerine sempati kazandırma amacıyla geçici olarak kendilerini İslamî reform hareketi ile müttefik olmaya hazırlıyorlardı⁸.

UCM'nin 1950'lerdeki dinî-politik söylemi, iki ana başlık altında özetlenebilir: sömürgeci idareye karşı çıkma ve Murabıtların İslam dışı saydıkları dinî uygulamaları ile mücadele etme. UCM'nin gazetesi *Le Reveil İslamîque*'deki birçok makalede, reform hareketinin temsilcileri, Fransız yönetiminin son bulmasını, yeni Fransız-Arap okullarının serbest edilmesini, *Bureau des Affaires Musulmanes*'nin kapanmasını ve Katolik kilisesinin misyoner faaliyetlerinin durmasını istedi. UCM, düşüncelerini yaygınlaştırmak için *Le cadeau politique* (politik bir hediye) gibi oyunları sahneleyen bir tiyatro grubu kurdu. Bu oyun, politik ve maddî imtiyazlar vererek Murabıtları bozmaya çalışan BAM'ın aktivitelerini eleştiriyordu⁹. 1954 Temmuz'unda *Le Reveil İslamîque*'de "*L'İslam Africain et le colonialisme*" (Afrika İslamî ve Sömürgecilik) başlığı altında yayınlanan Şeyh Toure'un bir makalesi, bu dönemdeki İslamî reform hareketinin söyleminin bir örneği olarak görülebilir. Şeyh Toure bu makalede, zenginlerden, âlimlerden ve müslümanların liderlerinden müslüman toplumuna karşı sorumluluklarını yerine getirmelerini istemektedir. Şeyh Toure'e göre, sömürgecilik, İslama karşı hain bir mücadeleye -ki, bu, özellikle İslamî eğitimin bozulmasına dayanır- girişmiştir. Şeyh Toure, yazısının her bölümünün sonunda, sömürgecilik ve Hristiyanlık tehlikeleri karşısında pasif oldukları için müslüman aydın ve Murabıtları tenkid ederek, onlara, belîğ bir şekilde "Ey değerli şeyhler! Siz hiçbir faaliyette bulundunuz mu? diye sormaktadır¹⁰.

Bununla birlikte, Şeyh Toure tarafından 1957 yılında *Afin que tu deviennes croyant* ismiyle yayınlanan kitabın, Senegal'deki İslamî reform hareketinin ideolojik olarak yönlendirilmesinde büyük bir etkisi vardı. Bu çalışma, Senegal'deki Murabıtlar tarafından şiddetli eleştiri ve tepkilerle karşılandı. Ticaniye tarikatına mensub bazı Murabıtlar, protestolarını amcası Serigne Hady Toure'e ifade etmek için Şeyh Toure'un doğum yeri olan Fass Toure'e gittiler ve Şeyh Toure'un hapsedilmesini istemek amacıyla A.O.F.'nin genel yöneticisine mektup yazdılar. Bununla birlikte, Ticaniye ile ilişkisi olan din âlimlerine mensub bir âileden gelen Şeyh Toure, bu

⁸ Behrman, *a.e.*, s.77.

⁹ Diouf, *a.e.*, s.102.

¹⁰ *Lee Reveil İslamîque*, viii, 1954.

protestolardan etkilenmedi ve kitabını geri çekmeyi reddetti¹¹. *Afin que tu deviennes croyant*'taki görüşler (argümantasyon), sadece 1950'lerdeki İslamî reform hareketinin dinî programını yansıtmıyordu; aynı zamanda 1980'lerin yeni İslamî organizasyonları tarafından kullanılan dinî argümanlar için de en önemli ilham kaynağı olma gibi bir fonksiyon görmüştü. Sonuç olarak *Afin que tu deviennes croyant*, Senegal'in İslamî reform hareketinin yeni dergisi olan ve 1979'da kurulan *Etudes Islamiques*'da makaleler şeklinde yeniden yayımlandı. 1990'da *Le vrai et le faux. L'Islam au Senegal* (Doğru ve Yanlış: Senegal'de İslam) başlığı ile başka bir baskısı yapıldı.

Şeyh Toure'un savunduğu görüşlerin (argumentation) merkezinde, Allah'ın birliği anlamına gelen tevhîde vurgu yer almaktadır. Ona göre, tevhîd, müslümanların topyekün ekonomik, politik, sosyal ve kültürel hayatlarının olduğu kadar şeriatın da esasıdır. Diğer şeylere tapınma, Murabıtlara, yazdıkları muskalara ve onlarda olağanüstü güç olduğuna (bereket) inanma, tevhîd ilkesini bozmaktadır¹². Bununla birlikte Senegal'de Murabıtların özel güçleri olduğuna yönelik inanç ve Allah ile müminler arasında aracı olma rolleri yayılmaya devam etti. Birçok müslüman, velilerin kabirlerini kutsal ibadet yerleri olarak kabul ettikleri gibi bu gün bile söz konusu inanç günümüz Murabıtları tarafından teşvik edilmektedir. Bu düşünceler, Allah'ın asla affetmeyeceği tek günah olan şirkti. Günümüz Murabıtları, öğrencilerine (tâlib) dinin emirleri yerine bir Murabıtın bereketine inanmayı öğrettikleri için bu günahın yayılmasının sorumlusuydular. Gerçekte birçok tâlib, Allah'ın mesajından daha çok Murabıtların öğretilerini biliyorlardı ve bu yüzden de Allah'ın kudretinden ziyade Murabıtların bereketine daha fazla inanmaya mütemayildiler¹³.

Şeyh Toure, bu mantık çerçevesinde, tarikatları da eleştirir. Şüphesiz tarikatlar bir bid'attan ibarettir. Çünkü tarikatlar, on ikinci asır gibi geç bir dönemde kurulmuş olduklarından ötürü İslamın tam bir parçası olarak kabul edilemezler. Herhangi bir müslüman, tarikata girmeden de iyi müslüman olabilir. Zikir, gerçekten tavsiye edilen bir uygulamadır; fakat hiçbir müslüman zikir uygulamasını yerine getirmek için bir Murabıtın otoritesine ihtiyaç duymaz. Bununla birlikte müminlere dinin emirlerini öğretmek ve zikir uygulamasının en güzel yolunu tanıtmak için bir şeyh (spiritual master) faydalıdır:

¹¹ Şeyh Toure ile konuşma, 13 Nisan 1992.

¹² Şeyh Toure, *Afin que tu deviennes croyant*, (Dakar 1957), s.19.

¹³ Toure, *a.e.*, s.26.

“Böylesi bir Allah dostu bulunursa o benim güvenimi kazanır...Maalesef zamanla etkili olan güçlerin İslam aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı televizyon, radyo ve basında geniş bir şekilde tarikat karşıtı bir propaganda ortaya konulmaktadır. Bundan dolayı kendisine güvenilecek bir şeyhi bulmak o kadar kolay olmamaktadır”¹⁴.

Tarikatların uygulamaları, takipçileri tarafından Kur’an’dan daha önemli olarak kabul edilmiştir ve hatta bazı üyeler, sadece kendi tarikatlarından olan bir imamın arkasında namaz kılmaya kadar gitmiştir. Dışarıdan bakan bir gözlemci, tarikatların bu özelliklerinin, müslümanlar arasındaki bölünmenin en önemli sebeplerinden birisini teşkil ettiği sonucunu çıkarabilir. Bu nedenle tarikatlar, Afrika’daki İslamın üzerinde bir musibettir (vebadır). Şeyh Toure’e göre, müslümanların zayıflamasının ve sömürgeci güçlere karşı olan mücadelelerinde yenilmelerinin sorumlusu, tarikatlardır.

Senegal’de İslamî reform hareketinin gelişimi, 1962 sonlarında Dia görevden alınıp Başkan Senghor bütün gücü ele geçirdiğinde derin bir şok yaşadı. Murabıtlar, tekrar rejimin en önemli destekçileri olurken, UCM hükümetteki gücünü tamamen kaybetti. Şeyh Toure’un Enformasyon Bakanlığındaki görevleri ve fonksiyonları, büyük oranda sınırlandırıldı ve o, Senghor’un İslamî meselelerle ilgili meclis üyesi olan Dahiru Doukoure’un kontrolü altına girdi. UCM, kontrol altına alındı ve yeni üyelerin katılımı ile hükümet taraftarı bir organizasyona dönüştürüldü. Özellikle Senghor, *Federation des Associations İslamiques du Senegal* (FAIS) gibi maddî olarak kendi hükümeti tarafından desteklenen birdizi diğer İslamî organizasyonları kurmak suretiyle, 1960 ve 1970’lerde İslamî reform hareketinin gelişmesini kontrol etmeyi başardı. Eğitim sektörü, diplomatik hizmetler ve ülkesinin yönetimine âit makamların, İslamî reform hareketinin seçilmiş temsilcilerine paylaştırılması suretiyle, geçici olarak radikal protestoların artışı durduruldu. Bununla beraber, devletin ekonomik kaynakları 1970’lerde çeşitli kuraklıklar nedeniyle yetersizleşince, Senghor’un rejimine karşı politik protestolar yükselmeye başladı ve İslamî reform hareketi bir canlanma yaşadı.

Eleştirel ve bağımsız İslamî reform hareketinin canlanması için ilk hareket, 1977’de UCM tarafından organize edilen *semaine culturelle* (kültür haftası) sürecinde gerçekleşti. Bu *semaine culturelle*, Müridiye’nin kurucusu olan ve sömürgeciliğe karşı yaptığı mücadelede bir kahraman olarak kabul edildiği için İslamî reform hareketinin takipçileri arasında birçok sempatzanı bulunan Ahmed Bamba’ya vakfedilmişti. ‘Semaine culturelle’nın amacı, Ahmed Bamba’nın, Senegal’de İslamın yayılması noktasındaki çalışmalarını

¹⁴ Toure, *a.e.*, s.35.

taktir etmek ve müslümanların bir önderi olarak onun rolünü incelemektir: “Bizim yapmamız gereken basitçe şöyle ya da böyle hayatı sunmak, bilimsel olarak incelemek ve sapma olan yerleri de gözlemlemektir”¹⁵. Bununla birlikte, UCM’nin büyük çoğunluğu, UCM’nin Senghor’a karşı sadakatine vurgu yaparak menfi bir tartışmaya engel oldular ve semaine culturelle’in organizasyonunu kendi üzerlerine aldılar. Böyle bir bozulma karşısında, Şeyh Toure ve destekçileri, kendilerini Senghor’un rejiminin vesayetinden kurtarmak için UCM ile bütün ilişkilerini kesmek zorunda kaldılar. 1979’da Şeyh Toure ve destekçileri, UCM’den ayrıldılar ve *cemaatü’l-ibadi’r-rahman*’ı kurdular. Daha sonra bu yeni teşkilat, Senegal’de en güçlü İslamî reform hareketi haline geldi.

1977’ler gibi erken bir dönemde Şeyh Toure, tekrar makale ve risaleler yayımlamaya başladı. Onun aktiviteleri arasında, yukarıda zikredilen yeni İslamî dergi *Etudes İslamîques* (EI)’ın 1979’da kurulması yer almaktadır. Bu dergi, 1980’lerde Senegal’de İslamî reform hareketinin en önemli platformu oldu. Şeyh Toure, *Le Reveil İslamîque* adlı dergide yaptığının aksine, *Etudes İslamîques*’un kurulması noktasında ihtiyatlı davrandı. Hatta dergi kurulmadan önce, yeni projesi ile ilgili bilgi vermek için Ticaniye ve Müridiye’nin liderleri Abdulaziz Sy ile Tivaouane’de ve Abdulahad Mbakke ile Touba’da görüştü. Ticaniye’nin genel halifesi, Şeyh Toure’dan uzak durmakla birlikte, Müridiye’nin genel halifesi, onun bu çalışmasını teşvik etti ve hatta ona maddî destek sözü verdi¹⁶.

1950’lerde UCM’nin kuruluşundan ve Senghor döneminde İslamî reform hareketinin durağanlaşmasından sonra, devlet ile İslamî reform hareketi arasında ilişki sürecinde üçüncü bir aşama başladı. Bu yeni aşamayı gösteren hâdise, 1 Ocak 1981’de Abdou Diouf’un otoriteyi ele geçirmesiydi. 1950’lerde Fransız sömürgeci otoritesine ve Murabitların onlarla işbirliğine karşı mücadele İslamî reform hareketinin merkezini oluştururken, 1980’lerde İslamî söylem, Senegal devletinin yaklaşımı olan sekülerizm/laiklik’e muhalefetin önemini vurgulamaya başladı. Bu bağlamda ifade edilmelidir ki, İslamî organizasyonlar, tarafsız (nötr) “seküler” teriminin zıddı, sınırlı manasıyla “din karşıtlığı” anlamında “laik” terimini kullanmayı tercih etmektedir. Senegal hükümeti, politikasının bu şekilde basit bir anlamda tanımlanmasını reddetti ve Başkan Abdou Diouf ulusal *Le Soleil* gazetesiyle bir konuşmasında açıkça “laikliğin ne ateizm, ne de din karşıtı bir propaganda ” olduğunu ilan etti. O, Senegal’i, değerleri seküler bir devlet tarafından korunan ve savunulan İslamî bir toplum olarak görmek istiyordu. Buna karşılık Kur’an’da ifade

¹⁵ Şeyh Toure ile Konuşma, 13 Nisan 1992.

¹⁶ Şeyh Toure ile Konuşma, 27 Mart 1993.

edildiği gibi “dinde zorlama olamacağı”ndan (Bakara, 2/256) dolayı İslamlaştırmaya yönelik bir devlet politikası da imkansızdı¹⁷.

1980’lerde İslamî reform hareketinin yeniden oryantasyonuyla, kamuya âit tartışmalarda salt dinî konulardan kaçış da gözlenmiştir. Bu gelişme, sadece İslamî reform hareketinin tarikatları eleştirmekten vazgeçmesi gerçeği ile ilişkili değil, aynı zamanda Senegal’in artan sosyal ve ekonomik sorunları esnasında halkın dinî meselelere ilgisinin azalmasıyla da ilişkiliydi. Bu nedenle Senegal’de en çok okunan dergilerden birisi olan *Wal Fadjri*, 1983’te kurulduğu zamanlarda dinî ağırlıklıydı. Halkın dinî meselelere yönelik genel ilgisizliğine bir tepki olarak ve muhtemelen Başkan’ın genel sekreteri Jean Collin’den¹⁸ gelen maddî yardıma bir karşılık olarak *Wal Fadjri*, yayın politikasını değiştirdi ve 1988-89’dan itibaren gittikçe artan bir şekilde dikkatini sosyal, politik ve ekonomik meselelere yöneltti¹⁹. yalnızca *Wal Fadjri* değil, yeni İslamî organizasyonlar da, eğitim sistemindeki sorunlar, enflasyon, hayat pahalılığı, rüşvet, kötü idare, değerler buhranı, suç işlemenin yaygınlaşması, fuhuş, uyuşturucu kullanımı, batı taklitçiliği gibi kötülükler karşısında devletin tutumunu kınamış ve bir çözüm olarak İslamın değerlerine dönüşü teşvik etmiştir²⁰.

İslamî reform hareketi ile tarikatlar arasındaki yeni ilişkinin diğer önemli sebebi de, Şeyh Toure ve takipçilerinin, 1979’dan sonra ve 1950’lere zıt olarak İslam toplumunun birliğinin önemini gittikçe daha fazla bir şekilde vurgulamalarıdır; zira onlar, laik devlete karşı verdikleri mücadelelerinde Murabıtların müttefikliğini kazanmayı arzuluyorlardı. Bu amaç, Senegal’deki diğer İslamî reform teşkilatlarının çoğunluğu tarafından da benimsendi. Bu nedenle tarikatlara yönelik eleştiri, bu organizasyonların neşriyat ve demeçlerinde nadiren bulunmaktadır. Fakat yeni İslamî reform organizasyonlarının söyleminde ve hedefindeki bu değişiklik, İslamî reform hareketi ile tarikatlar arasında artık hiçbir temel dinî farklılıkların olmadığı anlamına gelmez. 1980’lerden itibaren İslamî reform hareketi ile tarikatlar arasındaki resmî yumuşama (detente), esas politik iskeletin değiştiğinin en büyük işaretidir. Bundan başka, Senegal’deki İslamî reform hareketinin önemli sîmaları, Murabıtların 1980’lerde sosyal ve ekonomik ilişkilerde olduğu kadar politik meselelerde de fevkalade güçlü olduklarını ve başarılı bir şekilde onlarla mücadele edilemeyeceğini anlamışlardı. Sonuç olarak onlar, 1980’lerden itibaren Murabitiye’ye yönelik eleştirilerini bütünüyle geri

¹⁷ *Le Soleil*, 31 Aralık 1983.

¹⁸ Osman Kane’den yazara 5 Mayıs 1995 tarihli mektup.

¹⁹ *Wal Fadjri*’nin editörü Sidi Lamine Niass ile Mülakat, 7 Nisan 1993.

²⁰ JIR’in 5. Kongre’sinin Metni, *Le Soleil*, 12 Şubat 1991.

çekmişler ya da azaltmışlardır. Bu nedenle JIR'in 1991'de düzenlenen beşinci kongresi şunu te'yd etmektedir: "Bizimle Senegal'in dindar aileleri arasında herhangi bir farklılık yoktur"²¹. Aynı zamanda JIR'in resmî gazetesi *Le Musulman*, el-Hac Umar Tal, Maba Jaxu, Muhammed Lamin Drame, Ahmadu Bambu ve el-Hac Malik Sy gibi şeyhleri,²² Senegal'deki müslümanların modeli olarak takdim etmiştir²².

Senegal'in İslamî organizasyonlarının aktivitelerindeki yeni vurgular, *Etudes İslamîques*, *Wal Fadjri*, *Le Musulman*, *L'etudiant Musulman* veya *L'Action İslamîque* gibi İslamî dergilerde defalarca yayımlandı ve tekrar tekrar yeni İslamî organizasyonların konferans, kongre, program ve yıllık raporlarında açıkça ortaya konuldu. Şeyh Toure'un bir demeci, İslamî reform teşkilatlarının yeni söyleminin örneği olarak bir kez daha nakledilmelidir. 1993'de *L'Islam en Afrique* başlıklı bir kitapta yayımlanan bu demeçte, Şeyh Toure, Senegal'in politik kurumlarına şu öfkeli ifadelerle hücum etmektedir:

"Akıl dışı, dengesiz, körü körüne bağlanan İslam karşıtı laik taklitçiler, dünün siyah köle tacirlerinden daha tehlikelidirler. Köle tacirleri gibi kaynaklarımızı tüketiyor ve çalışanlarımızı sömürüyorlar. Bundan daha önemlisi, onların davranışları, halkın daha çok sömürülmesine, zayıf düşürülmesine, uysallaştırılmasına ve Batı emperyalizminin kölesi haline gelmesine sebep olmaktadır. Çünkü bize bu empoze edilmektedir.

Yöneticilerin tam tersine onlar dillendirdikleri; özgürlük, insan, kadın ve çocuk hakları, demokrasi, eşitlik, kardeşlik ve laiklik gibi kavramlara, özellikle İslama ve kara Afrika kültürü ile iyice entegre olmuş değerlerine hiç de inanmazlar. Bu kavramları sadece muhaliflerini yenmek için kullanırlar. Bundan dolayı hal-i hazırdaki Afrika yöneticileri için bir numaralı düşman halktır. Halkı sömürebilmenin önündeki başlıca engeller, onların özgürlük istekleri, onur ve şahsiyet sahibi olma istekleri, tefrikaya düşmemeleri ve ilerleme kaydetmeleridir. Bundan dolayı onlar ihanetlerini açığa vurarak ve organize bir girişime geçerek, özgürlükçü İslama karşı muhalefetten geri durmazlar"²³.

İslamî reform hareketindeki strateji değişimiyle, 1970'lerin sonlarından itibaren tarikatlara yönelik açık saldırılar çok azaldı. İhtiyatlı eleştiri, araya sadece satır aralarında ifade edildi. Bunun sonucunda bayramların ayrı ayrı kutlanması uygulaması, bazı

²¹ *Le Soleil*, 12 Şubat 1991.

²² *Le Musulman*, xxxvii, 1991.

²³ Toure, *L'Islam en Afrique*, (Dakar 1993), s.5.

örneklerde uygun bulunmayarak terkedildi²⁴. Bu uygulama, Müridiler'in ve Ticanilerin Tabaski (id al-fitr) veya Korite (id al-kabir) gibi olaylar için aynı tarih üzerinde uzlaşmamış olmaları gerçeğiyle açıklanabilir. Buna ilaveten, Ahmed Bamba, el-Hac Malik Sy'nin türbelerine yapılan yıllık ziyaretlerin (Touba'daki *Maggal* ve Tivaouane'deki *Gammu*), İslamî yayımlarda, şüphesiz dinî tatiller kadar önemli dinî olaylar olarak değerlendirildiğini görmek mümkündür. Bununla birlikte inananlar, bu dinî bayramlar esnasında ibadet ve duadan ziyade kendi işleriyle meşgul oluyorlardı²⁵.

Şeyh Toure gibi yazarlar, genelde Müslüman toplum arasında, özde ise tarikatlar arasındaki bölünmeler konusuna işaretle bulundu ve bu bölünmelerin, Senegal devletine, seküler sistemini müslümanlara dayatma fırsatı veren şartlara yardım ettiğini ileri sürdü. Bununla birlikte, Şeyh Toure, artık din âlimlerini birleştirme yoluna başvurarak hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmak yerine yeniden laik devlet ve onun yöneticilerine saldırma taktiğine dönmüştür:

“Her şeye rağmen tarikatların birbiriyle çekişmesi, bu günün sömürgecilerinin kirli İslam karşıtı politikalarını, tarikatların mirası üzerinde büyük bir küstahlık ve gayretle daha çok uygulamalarına zemin hazırlamaktadır. Bunu yapmaktaki maksatları ise, yoksulluk ve bozulma gibi gerekçelerle öne çıkıp laiklik düşüncelerini empoze etmektir”²⁶.

Zaman zaman Murabıtların seküler devletle olan yakın ilişkilerine, eleştirel bir tarzda, zımnen veya açıkça göndermelerde bulunuldu²⁷. Bununla birlikte bu tarz eleştiri, devlet ile dinî liderler arasındaki karşılıklı destek ile ilgili mevcut sisteme tam bir eleştiri değildir. Tam tersine, bütün İslamî reform grupları, Senegal'de İslamın gelişmesi için Murabıtların yardımının önemini ifade etmektedir. Ahmadu Bamba, el-Hac Malik Sy veya İbrahim Niass gibi şahsiyetler, onların konferanslarında veya neşriyatlarında, sömürgecilik ve kültürel yabancılaşmaya karşı savaşçılar olarak takdim edilmektedir. Bu nedenle özellikle Ahmed Bamba, ‘pasif Senegal direnişinin lideri’²⁸ veya ‘haçlı sömürgecilere karşı muzaffer’²⁹

²⁴ Bkz. *L'Étudiant Musulman*, viii, 1992.

²⁵ *Études Islamiques*, v, 1980.

²⁶ Toure, *Le vrai et le faux. L'Islam au Sénégal*, (Dakar 1990), s.33.

²⁷ Bkz. Mesela *Études Islamiques*'deki ‘Marabout et politique’ karikatür, xxxiii, 1987.

²⁸ Toure, *L'Islam en Afrique*, s.17.

²⁹ *Études Islamiques*, iv, 1980.

olarak sunulmaktadır. Diğer Murabıtlar ve el-Hac Malik Sy'ye gelince, onların Senegal'deki İslamî eğitim alanındaki gayretlerine vurguda bulunulduğu gibi Ticani âlim Ceerno Muhammed Seyyid Ba ve onun Madina Gounass (Casamance)'daki çiftçi topluluğunun 'sosyal sūfiligi' de olumlu bir şekilde tasvir edilmektedir³⁰. Murabıtların tarihi başarılarından bahseden ifadelerde, onların çalışmalarının 'müslüman şahsiyetin korunması' için ne kadar önemli olduğunun tekrar tekrar altı çizilmektedir³¹.

Müridiye'de olduğu gibi Ticaniye'de de fertler, kendi menfaatlerinin, bazı devlet politikaları tarafından tehdit edildiğini hissettiklerinde, devletin gelişimini eleştirmeyi daima göze almışlardır. Bu nedenle bu iki tarikatın Murabıtları, 1966 ve 1971 yılındaki yeni "aile kanunu"na karşı çıkmışlar ve İslam dışı olduğu için reddetmişlerdir. Müridiye'nin Genel Halifesi Abdulahad Mbakke, 1970'lerde Senghor rejimi ile alakasını gittikçe kesmeye başladı ve açıkça Senghor'un tarım politikasını eleştirdi: "Köylüler usandı... Sizin için hiçbir şey yapamam. Aksi taktirde kırsal kesimin içerisinde bulunduğu şikayetlerin devam etmesine yol açarsınız³². Senghor'un en sâdik destekçilerinden birisi olan Seydou Nourou Tall bile, 1971'de açık bir mektupla yeni aile kanunu kararnamesine karşı çıktı ve "aile kanunu"nu İslam hukuku normlarıyla uyuşamaz olarak tanımladı³³.

Bu bağlamda şu unutulmamalıdır ki, Senegal'de İslamın tarihi gelişimi boyunca, yönetim ve politik güçten uzak kalmayı tercih eden bazı Murabıtlar daima olagelmıştır. *Serigne Fakk Tall* (yakacakları odunlarını kesmek için çalılıklara giden Murabıtlar) olarak isimlendirilen bu Murabıtlar, hayatlarını İslamın öğretilerine adanmışlar ve çoğu zaman *Serigne Lamb* (davul murabıtlar) tarafından desteklenen feodal liderlerin keyfi uygulamalarına muhalefet eden mahalli direniş hareketinin liderliğini yapmışlardır³⁴. Dinî liderlerin sözünü ettiğimiz her iki tipi de, 20. yüzyılda da varlığını devam ettirmiştir. Mesela *Serigne Fakk Tall* yukarıda zikredilen Madina Gounas'ın tarım toplumu şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Ceerno Muhammed Seyyid Ba tarafından 1935'de kurulan bu dinî topluluk, özel tecridiyle ün kazandı ve bazı müslümanlar tarafından Senegal'in gelişmesi için alternatif bir model olarak kabul edildi.

³⁰ *Etudes İslamiques*, vii, 1980.

³¹ Toure, *a.g.e.*, s.17.

³² *Le Soleil*, 23.6.1980.

³³ Rawane Mbaye, *L'İslam au Senegal*, (Dakar Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Üçüncü Devre Tezi), Dakar 1976, s.565-569.

³⁴ A. Samb, *Contribution du Senegal a la litterature d'expression arabe*, (Dakar 1972), s.25.

Bununla birlikte Ceerno Muhammed Seyyid Ba, devlet teşekkülü olan SODEFITEX'e pamuk yetiştirmeye razı olduğu ve buna bağlı olarak 1975'de Senegal'in para sistemi ile topluluğun bütünleşmesini kabul ettiğinde, topluluk değişmeye başladı. 1980'lerde Madina Gounass, tamamen yeniliklerle (bid'a) istila edilmişti³⁵. 1983'te modern bir fırın açıldı; birçok genç kız hicab giymeyi reddedip jean giyme yolunu seçti; mü'minler sigara içmeye başladı; 1984'te bir postane kuruldu ve elektrik hattı döşendi. Bunun sonucunda ise, Madina Gounass'ın şaşaalı izolasyonu tamamen sona ermiştir³⁶.

Seküler devlete karşı genel bir tavır sağlamak üzere Murabıtları kazanmaya yönelik gayret bağlamında, yeni İslamî gruplar, kendilerini yayın dünyasında ifade etmek için önemli Muratıblara fırsat tanıdılar. Bu nedenle Muhammed Mustafa Mbakke'nin oğlu Serigne Mbakke Medine'ye yapılan bir biatın yanında, Abdulaziz Sy Jr.'nin İslam karşıtı entelektüel saldırı ve direnişin yolları' hakkındaki düşüncelerini ifade ettiği bir makalesi, *Etudes İslamîques*'in xxvii'de (Eylül 1985) bulunacaktır. Tarikat liderlerinin milli bildirimleri, *Maggal* ve *Gammu* vesiyesiyle³⁷, özellikle de bu ifadeler devlete bazı eleştirileri içerdiğinde defalarca yayımlandı. *L'Etudiant Musulman* da, Müridiye'nin genel halifesi Saliou Mbakke'nin genel ahlak çöküntüsü ve değerlerin bozulmasını ihtiva eden bir münacaatını 1992 *Maggal*'ı vesilesiyle yayımladı³⁸.

İslamî organizasyonlar, seküler devlet ile savaşmak için gayretlerinde, etkili Murabıtları kendilerini desteklemek adına saflarına çekmek için mümkün olan her şeyi yaptılar. Şeyh Toure, "Perspectives de l'application de la charia en Afrique Occidentale Francophone" (Batı Afrika Fransız Nüfuz Aleminde Şeriatın Tatbik Şekli) başlığıyla 1989'da yayımlanan bir makalede Murabıtlar hakkında şu ifadeyi kullandı:

"Şurası bir gerçek ki, ulema, şeyhler ve din önderleri İslamın buyruklarından deliller getirerek laikliğe karşı çıkmışlardır. Tarikatlardan bazıları yakın geçmişte sömürgecilerle ve ulusal laik devletlerle işbirliğine girmişlerdir. Oysa ki, tarikatlar birinci asırda barışçı bir ordu gibi önemli roller üstlenmişlerdir. Özellikle Hristiyanlaştırma ve asimilasyona karşı, Afrika'nın imanını ve haysiyetini koruma çerçevesinde büyük rol oynamışlardır"³⁹.

³⁵ M. Magassouba, *L'Islam au Senegal. Memain les Mollahs?* (Paris 1985), s.52.

³⁶ *a.e.*, s.53.

³⁷ Bkz. *Etudes İslamîques*, xii, 1982, veya *Etudes İslamîques*, 24, 1984.

³⁸ *L'Etudiant Musulman*, viii, 1992.

³⁹ Toure, *Le vrai et le faux*, s.18.

Senegal'deki İslamî reform hareketinin tarikatlarla ilişkisindeki yeni stratejisi, barış, uyum (dayanışma) ve seküler devlete karşı Müslümanların birleşmesini istemeye vurgu yapmaktı. Bu strateji, Senegal'de yeni İslamî organizasyonlar ve tarikatlar arasında vuku bulan dinî tartışmaların artık sona ermiş olması sonucunu doğurmuştur. Dakar Üniversitesinde *Association des Etudiants Musulmans*'ın -ki, *cemaatü ibâdi'r-rahmân* ile ilişkisi olan bir organizasyondur- öğrencilerinden bazıları, tarikatlara radikal eleştiriler yönelttikleri ve Murabıtlara saldırdıkları anlarda bile İslamî organizasyonların lider temsilcileri, genellikle bu tür sözleri müslüman toplumun tamamının görüşlerini yansıtmadığı gerekçesiyle reddetmişlerdir. Seküler devlete karşı mücadelede politik öncelik, İslamî reform hareketini tarikatlara yönelik eleştiriden uzaklaştırmıştı. Yeni İslamî organizasyonların stratejisindeki bu değişimde, söz konusu grupların gerçek ekonomik ilgilerinin de etkisi olmuştur. Onlar biliyorlardı ki, Diouf'un hükümetinin en önemli destekçileri olmaya devam eden Murabıtlara yönelik sürekli saldırı, kendi okullarına yapılan devlet ödeneklerini tehlikeye sokabilir ve bu nedenle onların sosyal faaliyetlerini tehdit edebilirdi. Bu gelişmeler gösteriyor ki, kutsal kişiler, reformcular ve devlet, mutlaka birbirlerine düşman olmak zorunda değillerdi; bunların ilişkileri, birçok şahsî, ekonomik, politik ve sosyal faktörler tarafından belirleniyordu. Muhtelif gruplar arasındaki dinî menşeli ihtilaflar, ihtiyaç olduğunda ortaya konuluyor ve tekrar hareketlendiriliyordu; ihtiyaçlar artık ortadan kalktığına, çabukça, tekrar üstü örtülüyordu.

Senegal'deki İslamî reform hareketi, Murabıtlara karşı verdiği mücadeleyi politik nedenlerle, geçici olarak bir kenara bırakmıştır. Başta JIR olmak üzere yeni İslamî organizasyonlar, ülkenin şehir merkezlerinde giderek artan bir desteğe sahiptirler ve eğitim faaliyetlerini sürekli genişletmektedirler. Onlar, bütün Senegal'de, özellikle de büyük şehirlerde, birçok yeni Fransız-Arap okulları açmaktalar. Arap ülkelerindeki üniversitelerden mezun olan ve Senegal devletinin idaresinde iyi bir görev bulma fırsatına sahip olmayan öğrenciler, şimdi, bu okullarda görev bulabilmektedirler. İslamî reform hareketinin eğitim faaliyetleri, yeni Fransız-Arap okullarını, haklı olarak öğretmen işsizliğini azaltmak ve dolayısıyla sosyal tansiyonu düşürmek için bir yol olarak gören devlet tarafından da desteklenmektedir. Bundan başka Senegal devleti, modern İslamî eğitim sistemini desteklemek suretiyle, kendisini, zengin Arap ülkelerine "İslamî bir devlet" olarak sunabilmektedir. Sonuç olarak İslamî reform hareketini destekleme, 'Murabıtların nüfuzunu azaltmak' için bir yol olarak görülmektedir. Devlet, Murabıtların

etkisinden ve aracılığında bağımsız olan halka ulaşmak için yeni ulaşım ve haberleşme araçları te'sis edebilmektedir⁴⁰. Bu faktörlerin partinin politik desteği ile birleşmesi, seküler devlete yönelik saldırıları, yeni İslamî organizasyonların yayınlarında yer alan radikal ifadelerle sınırlandırırken Abdou Diouf hükümetinin, yeni İslamî reform hareketini "jeo-poli4tik"⁴¹ ile entegre etmesine imkân sağlamıştır.

⁴⁰ M. Fall, *Senegal: l'Etat sous Abdou Diouf ou le temps des incertitudes*, (Paris 1986), s.69.

⁴¹ Ousmane Paye ile Konuşma, Başkanın Meclis Üyesi, 13 Nisan 1993.